

doi:10.15421/171645

УДК 94(477) «1893/1917»

Приватне підприємництво М. Ф. фон Дітмара як приклад інженерного бізнесу України (кінець XIX – початок XX ст.)

В. Ю. МЕДЯНИК

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна

Авторське резюме

У статті вперше в історіографії досліджено етапи одноосібного приватного підприємництва гірничого інженера і громадського діяча Миколи Федоровича фон Дітмара. На конкретному прикладі діяльності М. фон Дітмара показано процес інкорпорації інженерно-технічної інтелігенції до сфери бізнесу, що сприяло перетворенню молодого випускника Санкт-Петербурзького гірничого інституту на успішного й авторитетного підприємця. Прослідковано поступову трансформацію організаційних форм бізнесу Миколи Федоровича крізь призму діяльності його власних підприємств – від слюсарно-механічної майстерні до потужного машинобудівного заводу-гіганта, що виробляв обладнання для гірничозаводської промисловості. Проаналізовано здобутки і досягнення промислової фірми Миколи фон Дітмара під час мобілізації промисловості в умовах Першої світової війни. Автор приходить до висновку, що, завдяки неабияким організаторським здібностям, наполегливості й цілеспрямованості, в умовах індустріального піднесення Донецько-Придніпровського регіону Миколі Федоровичу фон Дітмару вдалося влитися й зайняти гідне місце серед когорти найвідоміших підприємців торговельно-промислового світу Півдня України.

Ключові слова: технічна контора; слюсарно-механічна майстерня; машинобудівний завод; снопов'язальна машина системи М. П. Джунковського; технічна інтелігенція; діловий світ Півдня України

Private enterprise of M. F. von Ditmar as an example of engineering business in Ukraine (the end of XIX – beginning of XX centuries)

V. Y. MEDIANYK

Oles Honchar Dnepropetrovsk national university, Dnipro, Ukraine

Abstract

This paper focuses on one aspect of the economic history of Ukraine at the end of XIX – the beginning XX century. The stages of entrepreneurial activity of brightest representative of the business world of the South Ukraine Nikolai Fedorovich von Ditmar are namely investigated. The factors which facilitated on the attracting of N. F. von Ditmar to business entourage were should be called the rapid development of industry and support the engineering business by Vitte's government. It has significantly contributed to an active inflow of technical personnel into branch of trade and industry. Following research methods were used to achieve the scientific purpose. Among them: 1) historical-genetic method (it makes it possible to analyze the evolution of N. F. von Ditmar business); 2) historical-comparative method allows you to draw parallels between Ditmar's plant and other industrial enterprises of Kharkov province; 3) prosopography method helps to explore the socio-economic history of Ukraine through the prism of von Ditmar's business. During research process, we identified three stages of von Ditmar's private enterprise such as I (1893–1904), II (1904–1914), III (1914–1917). The first period of Ditmar's business is characterized by foundation in Kharkov small technical company, which was closely connected with his scientific and practical activity in geology. The specialization of Ditmar's company was associated with the geological fieldwork and water supply. For example, technical office engaged in drilling wells of railway stations and cities. At the same time, the mechanical workshop produced tool for these works. The achievement of a mining engineer in this period was the use of mechanical equipment instead of manual. In the second stage of von Ditmar's business there were organizational transformation, which resulted in the creation of the "Kharkov N. F. von Ditmar's Metal Plant". At this time, the company took the modernization of production, moreover the latest equipment was established. It made it possible to expand the range of products. The company has become well known for the production of agricultural machinery such as the reaper-binder system of N. P. Dzhunkovsky and plows "Cock". The new products have been very requested and quickly became popular in the Ukrainian market and abroad. It contributed to gradual replacement of foreign technology from the Ukrainian market. The third phase of Ditmar's private enterprise has become a real success for him in this activity. At this time, Nikolai Fedorovich reorganized the previous company and created on its basis new large machine-building plant. At his plant Nikolai Fedorovich had carried out the practical implementation of the insurance legislation. During World War I von Ditmar's plant served urgent military orders, began production of unique Wolf mine lamps. As a result Nikolai Fedorovich achieved the greatest success in business career, has become a recognized and respected entrepreneur, took a leading position among commercial and industrial elites of the South of Ukraine.

Keywords: technical office; metal-mechanical workshop; machine building plant; the reaper-binder system of N. P. Dzhunkovsky; technical intelligence; business world of South of Ukraine

© В. Ю. Медяник, 2016

Частное предпринимательство Н. Ф. фон Дитмара как пример инженерного бизнеса Украины (конец XIX – начало XX вв.)

В. Ю. МЕДЯНИК

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, г.. Днипро, Украина

Авторское резюме

В статье впервые в историографии исследованы этапы единоличного частного предпринимательства горного инженера и общественного деятеля Николая Федоровича фон Дитмара. На конкретном примере М. фон Дитмара показан процесс инкорпорации инженерно-технической интеллигенции к сфере бизнеса, что способствовало превращению молодого выпускника Санкт-Петербургского горного института в успешного и авторитетного предпринимателя. Прослежено постепенную трансформацию организационных форм бизнеса Николая Федоровича сквозь призму деятельности его собственных предприятий - от слесарно-механической мастерской к мощному машиностроительному заводу-гиганту, который производил оборудование для горнозаводской промышленности. Проанализированы достижения промышленной фирмы Николая фон Дитмара по мобилизации промышленности в условиях Первой мировой войны. Автор приходит к выводу, что, благодаря большим организаторским способностям, настойчивости и целеустремленности, в условиях индустриального подъема Донецко-Приднепровского региона Николаю Федоровичу фон Дитмару удалось влиться и занять достойное место среди когорты самых известных предпринимателей торгово-промышленного мира Юга Украины.

Ключевые слова: техническая контора; слесарно-механическая мастерская; машиностроительный завод; сноповязальная машина системы М. П. Джунковского; техническая интеллигенция; деловой мир Юга Украины

Постановка проблемы. У новітній історіографії є ціла низка цікавих, малодосліджених сюжетів, які багаті в чому перегукуються з загальними проблемами сучасності. До арсеналу таких актуальних, недостатньо розроблених тем відноситься й життя та діяльність непересічних представників українського підприємництва останньої чверті XIX – початку XX ст., чий досвід та «рецепт» успіху багато в чому міг би стати прикладом для ділового світу сучасної України.

Вплив індустріальної модернізації помітно позначився на соціальній мобільності інженерно-технічних кадрів з спеціальною фаховою освітою, які почали швидко інтегруватися в середовище великого бізнесу. В умовах бурхливого промислового піднесення останньої чверті XIX ст., яке було пов'язане насамперед з розвитком залізничного транспорту і видобутком значної кількості кам'яного вугілля і залізної руди у Донецько-Придніпровському регіоні, молоді й кваліфіковані інженери з новим баченням шляхів економічного розвитку країни і методів удосконалення виробничого процесу, починають активно поповнювати лави підприємців. Як стверджує відомий історик О. М. Боханов «з огляду на таку ситуацію вони досить швидко створюють одноосібні приватні фірми, займають керівні посади в управлінні промисловим виробництвом» [3, с. 191]. До того ж, будучи в основному дворянами, інженери не мали за плечима необхідного досвіду ведення бізнесу, тому в цій справі вони починають робити перші кроки, які виявились досить успішними.

Яскравим прикладом своєрідної «інкорпо-

рації» представників технічної інтелігенції до торговельно-промислової діяльності й великого бізнесу може слугувати Микола Федорович фон Дітмар, досвід якого по праву можна вважати справжнім взірцем інженерного підприємництва України кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Визначена проблема не отримала достатнього відображення в науковій літературі. В дореволюційній історіографії підприємницька діяльність Миколи фон Дітмара побіжно згадувалась його сучасниками переважно в довідково-статистичних працях у контексті вивчення історії гірничозаводської промисловості Півдня України [6; 22; 33]. Деякі відомості про механічну майстерню М. Ф. фон Дітмара містяться в невеликому за обсягом біографічному нарисі М. Л. Левенсона [18]. Значним досягненням радянської історіографії стало видання, присвячене Харківському машинобудівному заводу «Світло Шахтаря», біля витоків якого стояв М. Ф. фон Дітмар [32]. Лише після проголошення незалежності України з'явилися праці, в яких автори почали порушувати питання про підприємницьку діяльність М. Ф. фон Дітмара. Серед них варто назвати дослідження Ю. О. Белікова, О.М.Боханова, Т. С. Водотики, В. В. Крутікова, В. Ю. Медяника, Є. О. Остапенка, А. Г. Перетокіна, Ю. М. Чекушиної, Д. М. Чорного [2; 3; 5; 16; 19–21; 23; 24; 34–36].

Для висвітлення зазначеної проблеми було залучено різноманітні історичні джерела, серед яких – документи Російського державного історичного архіву, Державного архіву Харківської області, загальна («Южный край») та галузева періодика («Горно-заводский листок»),

дореволюційні довідкові видання, археографічні збірники, спогади сучасників.

Мета дослідження. Зважаючи на те, що в одній зі статей автором цієї публікації розглядалася лише одна з форм підприємництва М. Ф. фон Дітмара – акціонерне підприємство, дана публікація стала логічним продовженням попереднього дослідження [21]. Метою нашої наукової розвідки є вивчення одноосібного приватного бізнесу гірничого інженера і громадсько-політичного діяча М. Ф. фон Дітмара крізь призму поступової трансформації його підприємств, аналіз досвіду Миколи Федоровича в управлінні одноосібним промисловим виробництвом, що сприяло його становленню як успішного підприємця Півдня України.

Виклад основного матеріалу. Микола Федорович фон Дітмар народився у травні 1865 р. у Москві, походив з дворянської родини спадкових німців. Перша освіта Миколи Федоровича – військова, була пов'язана з навчанням у Першій Московській військовій гімназії (1875–1882 рр.), після закінчення якої він отримав звання підпоручика. Переїхавши до столиці Російської імперії, М. Ф. фон Дітмар спочатку у 1882–1885 рр. навчався на фізико-математичному та юридичному факультетах Санкт-Петербурзького університету, а пізніше – протягом 1885–1889 рр. здобував фах гірничого інженера у столичному гірничому інституті [27, арк. 2].

Після закінчення гірничого інституту Микола фон Дітмар відповідно до норм того часу був зарахований на державну службу з чином колезького секретаря до Головного гірничого управління і залишений «для проведення практичних робіт у геологічному кабінеті Петербурзького гірничого інституту, де працював протягом шести місяців (з квітня по жовтень 1890 р.)» [27, арк. 2 об.]. Безпосереднє занурення гірничого інженера в атмосферу великої індустрії пов'язане з Рельсовим і механічним заводом Товариства Путиловських заводів у Санкт-Петербурзі [27, арк. 4].

З жовтня 1890 р. по червень 1891 р. М. Ф. фон Дітмар плідно працював у цехах і майстернях Путиловського заводу, спостерігаючи за непростими умовами життя та праці пересічних робітників. Під час вивчення процесу будівництва паровозів Микола Федорович зарекомендував себе здібним і компетентним фахівцем. Упродовж 1892–1893 рр. він займався геологічними розвідками та бурінням свердловин під час будівництва Рязансько-Казанської та Балашово-Харківської залізниць [18, с. 81].

Початок підприємницької діяльності Миколи фон Дітмара збігся в часі з періодом небаченого раніше індустріального піднесення, інтенсивним промисловим будівництвом та бурхливим розвитком шляхів, особливо залізничного транспорту. У той час уряд С. Ю. Ві-

тте всіляко стимулював залучення до бізнесу представників інженерно-технічного корпусу, надаючи всебічну підтримку. Така ситуація значною мірою сприяла залученню М. Ф. фон Дітмара до сфери підприємництва, що сталося у тогочасній діловій столиці Півдня – місті Харкові [16, с. 717].

Не маючи достатнього досвіду, великих заощаджень, знайомств і зв'язків у торговельно-промисловому світі, Микола фон Дітмар вирішив спробувати свої сили у новому для себе різновиді діяльності – сфері бізнесу. Першим досвідом Миколи Федоровича на цьому поприщі стала одноосібна форма приватного підприємства. Накопичивши за роки служби на залізницях певні кошти, у липні 1893 р. він створив у Харкові технічну контору та слюсарно-механічну майстерню, направленість яких була тісно пов'язана з його науково-практичною діяльністю у галузі геології [10, с. 12028]. Зокрема, технічна контора займалася розвідками, проектуванням і облаштуванням водопостачання міст, залізничних станцій, фабрик і заводів, а слюсарно-механічна майстерня доповнювала спеціалізацію контори, виготовляючи необхідний інструментарій для проведення зазначених робіт [7, с. 2497].

Технічна контора і майстерня Миколи фон Дітмара знаходились у промисловій частині м. Харкова в одноповерховій будівлі по вулиці Петинській недалеко від Харківського паровозобудівного заводу. На першому поверсі була розміщена технічна контора, а в підвальному приміщенні – слюсарно-механічна майстерня. У 1893 р. загальна кількість робітників обох структурних частин складала 15 осіб. Характерною ознакою виробництва був керосиновий двигун потужністю у дві кінські сили [32, с. 5]. За спогадами товариша Миколи Федоровича, гірничого інженера О. І. Феніна «на Петинській, 15 розташовувалась й особиста квартира Миколи фон Дітмара», в якій нерідко влаштувалися товариські зустрічі, обговорювалися техніко-економічні питання, відбувався обмін думками щодо стану і перспектив розвитку південної гірничозаводської промисловості [31, с. 140].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. на підприємстві Миколи Федоровича відбулися значні зміни. Перш за все, у зв'язку з промисловим переворотом там спостерігається перехід від ручної до машинної праці шляхом впровадження механічного обладнання. Для належного функціонування механічних верстатів у майстерні було встановлено новий двигун потужністю в чотири кінські сили, поява якого значно прискорила процес виробництва продукції. Поруч з майстернею було збудовано кузню з двома горнами, яка дозволила розпочати кування виробів молотами вручну [32, с. 5].

По-друге, в даний період у механічній майстерні М. Ф. фон Дітмара помітно зріс кількіс-

ний склад робітників. Їх уже нараховувалось не 15, а 25, що було на той час другим показником серед механічних майстерень подібної спеціалізації в Харківській губернії. Робітники майстерні Миколи Федоровича працювали досить наполегливо, без вихідних, за винятком неділі і святкових днів, а тривалість їх робочого дня складала 11 годин [6, с. 30–31]. Про темпи виробництва дйтмарівського підприємства свідчить його річна продуктивність, яка у 1899 р. досягла прибутків розміром 15 тис. руб. [6, с. 174]. Висока якість продукції слюсарно-механічної майстерні М. Ф. фон Дйтмара у 1901 р. вперше була відзначена високою нагородою – золотою медаллю на виставці у Слов'янську [1, с. 30].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. на шпальтах харківських періодичних видань почали з'являтися рекламні оголошення з відомостями про підприємницьку справу М. Ф. фон Дйтмара. Вперше реклама технічної контори й механічної майстерні Миколи Федоровича була опублікована у 1896 р. в галузевому журналі «Горно-заводский листок» російською та французькою мовами. Зазначалось, що дйтмарівська технічна контора спеціалізувалась на бурінні артезіанських свердловин, проектуванні та облаштуванні водопостачання. Крім того, у механічній майстерні виготовляли три види криниць (артезіанські, бруклінські й абіссінські) для забезпечення артезіанського водопостачання, було започатковано виробництво ковальських і слюсарних виробів, парових котлів і машин, керосинових двигунів, чавунних і залізних труб, технічних принадлежностей [7, с. 2494]. Із 1896 р. відповідно до укладеної угоди підприємство Миколи Дйтмара представляло інтереси заводу Є. О. Яковлева, займаючись реалізацією керосинових, бензинових і газових двигунів, перевагою яких були доступна ціна і економність [8, с. 2552].

З 1899 р. Микола фон Дйтмар почав публікувати рекламу свого підприємства на сторінках авторитетного регіонального громадсько-політичного і соціально-економічного часопису Півдня – «Южный край». Розміщення оголошень на шпальтах цього видання в порівнянні з «Горно-заводским листком» відкрило перед Миколою Федоровичем нові можливості. Це дозволило йому рекламувати послуги власної фірми не лише в середовищі гірничопромисловців як фахової читацької аудиторії, а й серед значно ширшого кола споживачів, інформуючи їх щодо спеціалізації та асортименту продукції [37, с. 1]. Довідково-статистичні відомості старшого фабричного інспектора Харківської губернії О. Н. Опацького свідчать про те, що у 1903 р. на механічному та металічному заводах М. Ф. фон Дйтмара було запроваджене соціальне страхування робітників [22, с. 111].

Процес переходу від мануфактурного спосо-

бу виробництва до великої машинної індустрії, який наприкінці XIX – на початку XX ст. охопив підросійські українські землі, не оминув і промислового підприємства Миколи фон Дйтмара. У січні 1903 р. там відбулася організаційна трансформація механічної майстерні шляхом її перетворення на механічний завод. Продовжувала функціонувати й технічна контора, яка разом з заводом утворювала єдину фірму Миколи Федоровича фон Дйтмара [38, с. 2].

Спеціалізація підприємства М. Ф. фон Дйтмара до 1904 р. залишалася незмінною. Однак економічна криза 1901–1903 рр. значною мірою відобразилась на механічному заводі Миколи Федоровича, позначившись на кількості робітників. Їх чисельність на кінець 1904 р. скоротилась і вже становила не 25, а 20 осіб [32, с. 6].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. технічна модернізація охопила аграрний сектор економіки Наддніпрянської України. У цьому зв'язку на початку XX ст. значного поширення набуває виробництво сільськогосподарської техніки, зокрема сівалок, жаток-лобогрійок, молотарок та плугів. Така ситуація не могла обійти осторонь і Миколу фон Дйтмара, який постійно стежив за технічними новаціями. Саме тому в 1904 р. він вирішив започаткувати на своєму заводі виробництво снопов'язальних машин системи М.П.Джунковського, які поступово почали витісняти так звані «жатки-лобогрійки» [15, с. 4].

Вже перша партія нової продукції вирізнялася більш удосконаленою технологією в порівнянні з своїми «попередниками» й дозволила здійснити поступове впровадження машинного способу збирання зернових культур, з часом відмовившись від ручного. Про ефективність застосування на практиці снопов'язальних машин системи М.П.Джунковського свідчило збільшення обсягів зібраного зерна на значно більшій врожайній площі – 120–140 десятин землі, однак виробничі умови механічного заводу по вулиці Петинській не дали можливості М. Ф. фон Дйтмару у достатній мірі розвинути цю справу і стали приводом для розширення підприємства [15, с. 1–3].

У 1904 р. з метою модернізації обладнання й урізноманітнення продукції Микола Федорович вирішив розширити промислові потужності свого підприємства, що ознаменувало початок нового етапу його бізнесу. У тому ж році Микола Федорович придбав у Харкові по вулиці Тюремній, 10 механічний і чавуноплавильний завод Блуменфельда й Ейнгорна [15, с. 4]. Після перенесення технічної контори і механічної майстерні з вулиці Петинської на Тюремну гірничому інженерові вдалося створити потужне промислове виробництво, з організаційним становленням і подальшим існуванням якого пов'язаний наступний період його під-

приємницької діяльності у 1904–1914 рр.

У перші місяці існування підприємство Миколи фон Дітмара все ще продовжувало зберігати назву «Механический завод Н. Ф. фон Дитмара». Про це свідчать рекламні оголошення у харківських періодичних виданнях 1904 р. [39, с. 1]. Лише з жовтня 1905 р. на сторінках часопису «Южный край» з'явилась нова назва «Харьковский металлический завод Н. Ф. фон Дитмара», яка свідчила про остаточне організаційне оформлення нового підприємства Миколи Федоровича [40, с. 1]. З того часу ця назва вже постійно використовувалась у діловій документації і рекламних оголошеннях до 1913 р. [1, с. 39].

Починаючи з 1906 р. Микола Федорович фон Дітмар, як власник технічної контори і механічного заводу, залучається до різного роду з'їздів і нарад власників харківських промислових підприємств, поступово впливаючись у діловий світ Півдня України. Так, у червні 1906 р. він став учасником з'їзду заводчиків і фабрикантів Харківської губернії. Прикметно, що на цьому з'їзді з ініціативи М. Ф. фон Дітмара було прийнято рішення щодо створення у Харкові бюро, яке б займалося збором відомостей по фабрично-заводській промисловості і підготовкою матеріалів для чергових з'їздів фабрикантів і заводчиків Харківської губернії [9, с. 8423–8424].

Визначною подією у підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара стало отримання у 1907 р. патенту на виробництво снопов'язалок системи М. П. Джунковського, завдяки якому вдалося суттєво розширити ринки збуту цієї продукції і торгувати ними не лише у Російській імперії, але й за її межами – у Німеччині, Австрії та балканських державах [15, с. 3].

У 1907 р. на підприємстві М. Ф. фон Дітмара було запроваджено випуск нового різновиду сільгосптехніки – сталених плугів «Півник», які за досить короткий термін практичного застосування отримали схвальні відгуки підприємців і аграріїв Харківської губернії [41, с. 9]. Незабутньою подією для Миколи Федоровича став візит до його металічного заводу у серпні 1909 р. поважного гостя – директора Гірничого департаменту Миколи Миколайовича Курнакова, який мав на меті вивчення досвіду М. Ф. фон Дітмара у контексті технології виробництва славнозвісних снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського [43, с. 3]. Завдяки незначному поширенню на Півдні підприємств по виробництву землеробських машин металічний завод М. Ф. фон Дітмара досяг у цій галузі значних успіхів, разом з заводами Товариства Гельферіх-Саде та Е. І. Мельгозе вийшов у лідери сільськогосподарського машинобудування Півдня України. Продукція заводу М. Ф. фон Дітмара створила гідну конкуренцію імпортованій іноземній тех-

ніці, а її доступна ціна стала своєрідним «каталізатором» поступового витіснення останньої.

Під час революційних подій 1905 – 1907 рр. на підприємстві Миколи фон Дітмара спостерігався відносний спокій, що було свідченням злагоджених відносин між підприємцем і робітниками [32, с. 9]. Очолюючи в даний період впливову представницьку організацію ділових кіл – Раду з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії він постійно відстоював інтереси робітників, неодноразово піднімав питання щодо покращення їхніх житлових умов, скорочення робочого дня, постійно дбав про належні умови охорони праці [14, с. 48–49]. Як влучно зазначає дослідниця Т. С. Водотика «Микола фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх робітників, всіляко заважав активному втручання держави у трудові відносини, стверджуючи, що «тривалість робочого дня – приватна справа підприємця і робітника» [5, с. 22].

У 1909 р. відомості про металічний завод М. Ф. фон Дітмара з'явилися на сторінках авторитетного загальноімперського довідкового видання «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» у розділі «Обработка металлов», виданого Радою з'їздів представників промисловості і торгівлі. За даними цього збірника, у 1909 р. на заводі Миколи Федоровича працював 21 робітник, виготовлялися бурові інструменти і слюсарно-механічні вироби, а річне виробництво продукції у грошовому еквіваленті складало 11800 руб. [30, с. 1298].

Продукція металічного заводу Миколи фон Дітмара нерідко здобувала нагороди на різноманітних виставках, отримувала схвальні відгуки експертів і компетентних фахівців. Зокрема, у 1907 р. за виробництво високоякісної аграрної техніки завод отримав золоту медаль Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [1, с. 30]. У 1908 р. землеробські машини заводів М. Ф. фон Дітмара разом з підприємствами Е. І. Мельгозе, товариства М. і Х. Гельферіх-Саде були відзначені подяками на Харківській виставці сільськогосподарських і кустарних промислів [42, с. 3]. Знаковою віхою у бізнес-кар'єрі Миколи Федоровича стала участь його заводу у Міжнародній виставці новітніх винаходів, що проходила в 1909 р у тогочасній столиці Санкт-Петербурзі [1, с. 30].

Апогей одноосібної підприємницької діяльності М. Ф. фон Дітмара припав на 1912–1916 рр. Попередній підприємницький досвід і сприятливі умови розвитку важкої промисловості Донецького басейну підштовхнули Миколу Федоровича до створення потужної промислової фірми під назвою «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара». У 1912 р. на шпальтах харківської газети «Южный край» вперше з'явилась інформація про існування двох заводів М. Ф. фон Дітмара, які дещо від-

різнялись один від одного за своєю спеціалізацією. Зокрема, по вулиці Тюремній, 10 знаходився механічний завод по виробництву бурових інструментів і сільськогосподарської техніки разом з кузнею для ручного кування виробів. У той же час по вулиці Газовій, 4 діяв металічний завод, що займався чавунним та мідним литтям, випуском візків, вагонеток та інших підйомних механізмів [ЮК, 1912, 19 дек, № 11156, с. 8].

Інформацію про чисельність робітників обох підприємств можна почерпнути з статистичного нарису старшого фабричного інспектора Харківської губернії О. Н. Опацького «Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих». Зазначається, що у 1912 р на дйтмарівському металічному заводі на вулиці Газовій працювало 140 робітників, натомість їх чисельність на підприємстві по вулиці Петинській була значно меншою і складала 47 осіб [Опацкий, с. 111].

Якщо ще на початку 1912 р. ці заводи діяли як два окремі підрозділи, то вже згодом були об'єднані в єдине ціле – велику промислову фірму під назвою «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара» (Опацкий, с. 111). Знаковою подією для металічного заводу Миколи Федоровича стала участь робітників у виборах уповноважених від м. Харкова до ІV Державної думи Російської імперії. Из 182 робітників заводу до участі у виборах було допущено 52 особи, які обрали одного уповноваженого – слюсаря Х. Т. Харченка [32, с. 10].

Напередодні Першої світової війни капітал Миколи фон Дітмара досяг 60 тис. руб., а його машинобудівний завод став визнаним лідером серед підприємств Донецького басейну по випуску машин, механізмів і шахтного обладнання для металургійних заводів, рудників і копалень Півдня України [36, с. 32]. У 1914 р. виробничий процес чавуно-мідно-ливарного, котельного і механічного цехів забезпечувався за допомогою 1 парового локомотива потужністю 65 кінських сил. Для його належної роботи використовувалось кам'яне вугілля – 35000 пудів, кокс – 5000 пудів і антрацит – 3000 пудів. Чисельність робітників на підприємстві у переддень війни складала 250 осіб [29, с. 596], а виробництво досягло показника 200–260 тис крб. на рік [35, с.84].

У 1914 р. асортимент продукції заводу був досить різноманітним. Зокрема, там вироблялись бурові інструменти, труби, насоси, вагонетки, баки, підйомні механізми, резервуари, чавунні, мідні та сталеві вироби, бетономішалки, машини для вогнестійкого будівництва, транспортери, парові котли, землеробські машини і плуги «Півник» та ін. [4, с. 568]. Річний прибуток заводу складав понад 200 тис. руб. Завдяки високій якості продукція Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Діт-

мара стала затребуваною і конкурентоспроможною на вітчизняних та європейських ринках [29, с. 596]. Важливою нагородою для Миколи Федоровича було отримання його заводом престижної відзнаки «Grand Premio» на міжнародній виставці у Римі 1911 р. [11, арк. 1].

Перша світова війна і мобілізація промисловості внесли свої корективи в діяльність машинобудівного заводу Миколи фон Дітмара: скорочується кількість робітників, а спеціалізація підприємства переорієнтовується відповідно до потреб воєнного часу. За інформацією фабричного інспектора О. Н. Опацького, протягом січня–березня 1915 р. на машинобудівному заводі М. Ф. фон Дітмара працювало 168 робітників. Їх робочий тиждень становив шість днів по 10 годин щоденної праці. У березні 1915 р. завод отримав замовлення від військового міністерства на виготовлення понтонів, стратегічна важливість випуску яких значно пришвидшила виробничий процес [12, арк. 350].

Впродовж квітня–червня 1915 р. кількість працюючих на заводі робітників постійно змінювалась: у квітні вона становила 187 осіб, у травні – 178, а у червні – 200 осіб. За квітень виробництво скоротилось на 20 % [12, арк. 335]. Важливим досягненням у бізнесі Миколи фон Дітмара в умовах воєнного часу став випуск з 1915 р. унікальних бензинових ламп Вольфа, які використовувались для освітлення копалень під час видобутку залізних руд. Прикметно, що до появи нового освітлювального приладу на заводі виготовлялись примітивні копальневі лампи, які шахтарі іронічно називали «Бог на поміч» [32, с. 7].

У 1916 р. на підприємстві М. Ф. фон Дітмара в порівнянні з довоєнним часом помітно зросла кількість робітників і досягла показника 327 чоловік. У тому ж році завод було включено до підприємств Харківської губернії, що працювали на державну оборону й мали виготовляти понтонні мости, чавунні бомби для бомбометів і токарні верстати. Військові замовлення виконували й інші промислові підприємства Харківської губернії.

Зокрема, на заводі землеробських машин Е. І. Мельгозе та механічному ремонтному заводі Товариства «Малоросія» вироблялися чавунні бомби для бомбометів, на механічних майстернях Ф. С. Елькіна та Б. Ш. Брука – ручні гранати. Механічна фабрика взуття «Корона» виготовляла солдатські чоботи, а в друкарні М. М. Когана було облаштовано майстерню для ручного складання гранат. Протягом 1915–1917 рр. військові замовлення складали 80 % всієї продукції підприємства М. Ф. фон Дітмара [13, арк. 54].

Події Лютневої революції отримали свої відголоски й на машинобудівному заводі М. Ф. фон Дітмара. Якраз у той час Микола Федорович де-факто відійшов від управління

підприємством, залишаючись власником лише де-юре. Така ситуація була пов'язана з тим, що впродовж 1917 р. він був зайнятий важливими справами у столичному Петербурзі, де працював у Державній Раді та загальноімперських представницьких організаціях підприємців [27, арк. 2]. Після встановлення більшовицької влади в Харкові у березні 1919 р. машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара разом з іншими харківськими підприємствами – механічним і сталеливарним заводом К. Г. Шиманського і заводом канатно-дротових доріг Блейхерта і Ейнера були націоналізовані. Така ж доля спіткала і завод землеробських машин Е. І. Мельгозе. За розпорядженням радянської влади 1921 р. машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара було перейменовано на «Харківський машинобудівний завод «Світло Шахтаря» [25, с. 208].

Підприємець М. Ф. фон Дітмар залишив харків'янам гідну і незабутню згадку про себе. До сьогодні у Харкові функціонує машинобудівний завод «Світло Шахтаря», продовжуючи започатковану М. Ф. фон Дітмаром справу виробництва гірничошахтного обладнання і успішно конкуруючи на українському й закордонних ринках. Продукція заводу Миколи Федоровича, що була виготовлена ще на початку ХХ ст., підтвердила свою високу якість, витримавши перевірку часом. Так, на вулицях Пушкінській, М. П. Трінклера та Л. Л. Гіршмана дотепер збереглися каналізаційні люки, на яких досить виразно й чітко простежується назва фірми-виробника «Харьковский машиностроительный завод Н. Ф. фон Дитмара». З огляду на те, що ця назва офіційно використовувалась на підприємстві впродовж 1913–1919 рр., можемо припустити, що датування історичних знахідок відноситься до зазначеного хронологічного відрізка.

Приватне підприємництво М. Ф. фон Дітмара не обмежувалось машинобудуванням, а й було пов'язане з розробкою власного вугільного родовища на Донбасі. Микола Федорович успішно володів Нестерівським кам'яновугільним рудником, який

знаходився неподалік від залізничної станції Руднична Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Річний видобуток рудника був досить продуктивним, становивши близько 1 млн. пудів вугілля [28, с. 25–26].

Висновки. Таким чином, одноосібна підприємницька справа М. Ф. фон Дітмара пройшла своєрідну еволюцію, неодноразово зазнавала організаційних трансформацій, наслідком яких стало створення у Харкові потужного заводу-гіганта з виробництва якісного обладнання для гірничозаводської промисловості. Можна виділити три основні етапи бізнес-діяльності Миколи Федоровича: перший (1893–1904 рр.), другий (1904–1914 рр.) та третій – (1914–1916 рр.), під час яких він сформувався як успішний менеджер нової генерації інженерного підприємництва часів індустріальної модернізації. Сприятливим полем для самореалізації й формування ділових якостей став тогочасний центр ділової еліти Південного промислового району – Харків, де значною мірою й викристалізувались його темперамент і професіоналізм.

Регіональна специфіка Донецько-Придніпровського регіону й конкретні історичні умови тогочасних реалій позитивно позначились на підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара, змушуючи його постійно тримати руку на пульсі: вдосконалювати обладнання, оновлювати асортимент продукції, розширювати промислове виробництво, піклуватися про найманих робітників.

Свідченням успішної підприємницької діяльності стали не лише постійні замовлення, а й високі нагороди на різного роду виставках і презентаціях, схвальні відгуки підприємців, аграріїв та увага високопосадовців до нового асортименту й високої якості його продукції. Особистісні риси характеру, гідна освіта, неабияка цілеспрямованість та наполегливість помножені на сприятливі умови Південного регіону в кінцевому підсумку обернулися неабияким успіхом і вдалою підприємницькою кар'єрою для М. Ф. фон Дітмара, сприяли його остаточному утвердженню у середовищі торговельно-промислової еліти Півдня України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Адрес Харькова: адресная и справочная книга. – Харьков: Типо-литогр. «Художественный труд» Р. Радомышльского, 1910. – 1240 стб.
2. Беликов Ю. А. Дитмар (Ditmar) Николай Федорович фон // Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Том 1: А-М. – С. 692–693.
3. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1994. – 275 с.
4. Весь Харьков на 1914 г.: справочная книга / Изд. Е. С. Элькина. – Харьков: Типогр. печат. и издат. дела, 1913. – 1342 стб.
5. Водотика Т. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині ХІХ ст. / Т. С. Водотика // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2013. – Вип. 22. – С. 14–25.
6. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Вып. 1: Количественное

- и качественное развитие производств; Перечень заведений Харьковской губ. / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Типогр. А. Дарре, 1899. – 198 с.
7. Горно-заводский листок. – 1896. – № 5.
8. Горно-заводский листок. – 1896. – № 9.
9. Горно-заводский листок. – 1906. – № 11.
10. Горно-заводское дело. – 1915. – №40.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 45, оп. 4, спр. 13262. – 4 арк.
12. ДАХО. – Ф. 922, оп. 1, спр. 169. – 474 арк.
13. ДАХО. – Ф. 922, оп. 1, спр. 181. – 69 арк.
14. Дитмар Н. Ф. фон. Записка председателя Совета Съезда Н. Ф. фон Дитмара по поводу законопроектов Министерства торговли и промышленности по рабочему вопросу: Район. комиссиям Сов. Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – 14 с.
15. Дитмар Н. Ф. фон. Об изготавливаемых Харьковским металлическим заводом Н. Ф. фон Дитмара жатках-сноповязалках системы Н. П. Джунковского / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – 6 с.
16. Крутиков В. В. Дитмар Николай Федорович фон / В. В. Крутиков // Немцы России: энцикл. / редкол. В. Карев (предс.) и др. – М., 1999. – Т. 1. А–И. – С. 717.
17. Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутиков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – С. 172 с.
18. Левенсон М. Государственный совет (портреты и биографии) / М. Л. Левенсон. – Петроград: Типогр. Петрогр. тюрьмы, 1915. – 110 с.
19. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть XIX – початок XX ст.) // Гуманітарний журнал. – 2012. – Вип. 2–3. – Д.: Вид-во НГУ, 2012. – С. 215–223.
20. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар як приклад формування нового типу ділової людини – інженера-підприємця (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Ю. Медяник // Науковий діалог «Схід-Захід»: Матер. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): у 4-х частинах. – Ч. 3. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – С. 49 – 52.
21. Медяник В. Ю. Опыт участия горного инженера Н. Ф. фон Дитмара в акционерном предпринимательстве (конец XIX – начало XX вв.) / В. Ю. Медяник // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – № 11 (37). – В 2-х чч. – Ч. 1. – Тамбов, 2013. – С. 116–120.
22. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Харьков: Типогр. А. Дарре, 1912. – 141 с.
23. Остапенко Є. О. М. Ф. фон Дітмар – підприємець та громадський діяч / Є. О. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – 2009. – Вип. 35. – Харків: Вид-во ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – С. 68–73.
24. Перетокин А. Г. Н. фон Дитмар: попытка персонаграфии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / ред. кол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д.: «Пороги», 2006. – Вып. 32. – С. 56–65.
25. Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1917-июнь 1941: Сб. документов и материалов / Гос. арх. Харьк. обл., парт. арх. Харьк. обкома Компартии Украины. Сост. Л. А. Адаменко и др.; Авт. предисл. А. И. Эпштейн. – Харьков: Прапор, 1986. – 222 с.
26. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 32, оп. 1, спр. 99. – 338 арк.
27. РДІА. – Ф. 37, оп. 48, спр. 1331. – 219 арк.
28. Список горных и горнозаводских фирм Южной, Юго-Восточной, Замосковной, Волжской, Северной, Северо-Западной и Кавказской горных областей России с указанием адресов и справочных сведений / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 85 с.
29. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) сост. под руков. редакц. комитета Совета съездов представителей промышленности и торговли: справоч. / ред. Ф. А. Шюбер. – СПб.: Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – 1612 с.
30. Фабрично-заводские предприятия Российской империи под наблюдением редакц. комитета Совета съездов представителей промышленности и торговли: справоч. / сост. Л. К. Езиоранский. – СПб.: Изд. Торг. дома А. Срока и Ко и типогр. Н. П. Зандмана, 1909. – 1600 с.
31. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938. – 197 с.
32. Флагман горного машиностроения: очерк истории Харьк. ордена Ленина машиностроительного завода «Свет шахтера» (бывш. Н. Ф. фон Дитмара) / под ред. Г. М. Складнева и В. М. Бузницкой. – Харьков: Прапор, 1979. – 146 с.
33. Фомин П. И. Горная и горно-заводская промышленность Юга России / П. И. Фомин. – Т. 2. – Харьков: Хоз-во Донбасса, 1924. – 202 с.
34. Чекушина Ю. М. Промисловий розвиток та інженерне підприємництво Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.) / Ю. М. Чекушина, А. Г. Перетокин. – Д.: НГУ, 2013. – 119 с.
35. Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку XX ст. // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 641. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 7. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 80–86.
36. Чорний Д. М. Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон Дітмар / Д. М. Чорний // Харків початку XX століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х., 1995. – С. 27–46.

37. Южный край. – 1899. – № 6294.
38. Южный край. – 1903. – № 7891.
39. Южный край. – 1904. – № 8302.
40. Южный край. – 1905. – № 8596.
41. Южный край. – 1907. – № 9158.
42. Южный край. – 1908. – № 9485.
43. Южный край. – 1909. – № 9766.
44. Южный край. – 1912. – № 11156.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2016

REFERENCES:

1. Adres Har'kova: adresnaja i spravocnaja kniga, 1910. (Kharkov Address: Address and reference book). Kharkov (In Russian).
2. Belikov, Ju. A., 2008. Ditmar (Ditmar) Nikolaj Fedorovich, fon (Ditmar Nikolaj Fedorovich von). Jekonomicheskaia istorija Rossii s drevnejshih vremen do 1917 g.: Jenciklopedija. Ch 1: A-M. Moskow (In Russian).
3. Bohanov, A. N., 1994. Delovaja jelita Rossii 1914 g. (Business Elite of Russia 1914 y.). Moscow (In Russian).
4. Ves' Har'kov na 1914 g.: spravocnaja kniga, 1913 (All Kharkov on 1914: reference book). Kharkov (In Russian).
5. Vodotyka, T., 2014. Sotsial'na tsina ta sotsial'na vidpovidal'nist': pidprijemnyts'ka blahodijnist' u druhih polovyni XIX st. (Social cost and social responsibility, entrepreneurial philanthropy in the late XIX century). Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., no 22, 14–25. Kyiv (In Ukrainian).
6. Gnedich, A., 1899. Obzor fabrichno-zavodskoj promyshlennosti Har'kovskoj gubernii. Kolichestvennoe i kachestvennoe razvitie proizvodstv; Perechen' zavedenij Har'kovskoj gub. (Overview of factory industry of Kharkov province. Quantitative and qualitative development of production; The list of establishments of Kharkov province). Kharkov (In Russian).
7. Gorno-zavodskij listok (Mining and Factory List), 1896. No 5 (In Russian).
8. Gorno-zavodskij listok (Mining and Factory List), 1896. No 9 (In Russian).
9. Gorno-zavodskij listok (Mining and Factory List), 1906. No 11 (In Russian).
10. Gorno-zavodskoe delo (Mining and Factory Business), 1915. No 40. (In Russian).
11. Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAHO) (State Archive of Kharkiv region). F. 45. Op. 4. Spr. 13262. – 4 ark. (In Ukrainian).
12. DAHO (State Archive of Kharkiv region). F. 922. Op. 1. Spr. 169. – 474 ark. (In Ukrainian).
13. DAHO (State Archive of Kharkiv region). F. 922. Op. 1. Spr. 181. – 69 ark. (In Ukrainian).
14. Ditmar, N. F. von., 1906. Zapiska predsedatelja Soveta S#ezda N. F. fon Ditmara po povodu zakonoproektov Ministerstva torgovli i promyshlennosti po rabochemu voprosu: Rajonnym komissijam Sov. S#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii (Note by the Chairman of the Council of the Congress of NF von Ditmar on the bills of the Ministry of Trade and Industry on the labor question : district commission Owls. Congress of Miners of the South of Russia). Kharkov (In Russian).
15. Ditmar, N. F. von., 1906. Ob izgotavlivaemyh Har'kovskim metallicheskim zavodom N. F. fon Ditmara zhatkah-snopovjazalkah sistemy N. P. Dzhunkovskogo (About fabricated metal Kharkov plant N. F. von Ditmar the reaper-binder system of N. P. Dzhunkovsky). Kharkov (In Russian).
16. Krutikov, V. V., 1999. Ditmar Nikolaj Fedorovich fon (Ditmar Nikolaj Fedorovich von). Nemcy Rossii: jencikl., ch 1, 717. Moskow (In Russian).
17. Krutikov, V. V., 1992. Burzhuaizii Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformnyj period (Ukraine bourgeoisie and the tsarist economic policy in the post-reform period). Dnipro (In Ukrainian).
18. Levenson, M., 1915. Gosudarstvennyj sovet (portrety i biografii) (The Council of State (the portraits and biographies)). Petrograd (In Russian).
19. Medianyuk, V. Yu., 2013. M. F. fon Ditmar iak pryklad formuvannia novoho typu dilovoi liudyny – inzhenera-pidprijemtsia (kinets' XIX – pochatok XX st.) (M. F. von Ditmar as an example of a new type of business person - an engineer-entrepreneur (late XIX – beginning of XX century)). Naukovyj dialoh «Skhid-Zakhid»: Mater. Vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu, ch. 3, 49–52. Dnipro (In Ukrainian).
20. Medianyuk, V. Yu., 2012. M. F. fon Ditmar – iaskravij predstavnyk hirnychopromyslovoi burzhuaizii Pivdnia Ukrainy (ostannia chvert' XIX – pochatok XX st.) (N. F. von Ditmar - a bright representative of mining bourgeoisie of South Ukraine (the last quarter of the XIX - beginning of XX century)). Humanitarnyj zhurnal, no 2–3, 215–223. Dnipro (In Ukrainian).
21. Medianyuk, V. Yu., 2013. Opyt uchastija gornogo inzhenera N. F. fon Ditmara v akcionernom predprinimatel'stve (konec XIX – nachalo XX vv.) (Experience a mining engineer involvement N. F. von Ditmar in shareholders' entrepreneurship (the end of XIX - beginning of XX centuries)). Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki, no 11 (37), ch. 1, 116–120. Tambov (In Russian).
22. Opackij, A. N., 1912. Fabrichno-zavodskaja promyshlennost' Har'kovskoj gubernii i polozhenie rabochih (Factory Industry Kharkov province and position of workers). Kharkov (In Russian).
23. Ostapenko, Ye. O., 2009. M. F. fon Ditmar – pidprijemets' ta hromads'kyj diiach (N. F. von Ditmar - businessman and public figure). Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'nogo pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Serii «Istoriia ta heohrafiia», no 35, 68–73. Kharkiv (In Ukrainian).
24. Peretokin, A. G. N., Chekushina Ju. N., 2006. N. fon Ditmar: popytka personografii (N. fon Ditmar: personografy attempt). Voprosy germanskoj istorii, no 32, 56–65. Dnipro (In Russian).

25. Promyshlennost' i rabochij klass Har'kovshhiny, 1917 – ijun' 1941: Sb. dokumentov i materialov, 1986. (Industry and the working class of Kharkov, 1917 – June 1941: A Collection of Documents and Materials). Kharkov (In Russian).
26. Rosijs'kyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv (Russian State Historical Archive). F. 32. Op. 1. Spr. 99. – 338 ark. (In Russian).
27. RDIA (Russian State Historical Archive). F. 37. Op. 1. Spr. 1331. – 219 ark. (In Russian).
28. Spisok gornyh i gornozavodskih firm Juzhnoj, Jugo-Vostochnoj, Zamoskovnoj, Volzhskoj, Severnoj, Severo-Zapadnoj i Kavkazskoj gornyh oblastej Rossii s ukazaniem adresov i spravochnyh svedenij, 1901. (List of mining and metallurgical companies in South, Southeast, Zamoskovnoy, Volga, North, North-West and the Caucasus mountain regions of Russia with the addresses and background information). Kharkov (In Russian).
29. Fabrichno-zavodskie predpriyatija Rossijskoj imperii pod nabljudeniem redakc. komiteta Soveta s#ezdov predstavitelej promyshlennosti i torgovli, 1909. (The factory enterprises of the Russian Empire under the supervision of the Editorial Council of Congresses of Representatives of Industry and Trade Committee). St. Petersburg (In Russian).
30. Fabrichno-zavodskie predpriyatija Rossijskoj imperii (iskljuchaja Finljandiju) sost. pod rukov. redakc. komiteta Soveta s#ezdov predstavitelej promyshlennosti i torgovli, 1914. (The factory enterprises of the Russian Empire (excluding Finland) created under the guidance of the Editorial Council of Congresses of Representatives of Industry and Trade Committee). St. Petersburg (In Russian).
31. Fenin, A. I., 1938. Vospominaniya inzhenera. K istorii obshhestvennogo i hozhajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.) (Memories of engineer. The history of social and economic development of Russia (1883-1906)). Praga (In Russian).
32. Flagman gornogo mashinostroenija: ocherk istorii Har'k. ordena Lenina mashinostroitel'nogo zavoda «Svet shahtera» (byvsh. N. F. fon Ditmara), 1979. (The flagship of mining machinery: Kharkov Lenin Order machine building plant «Light Miner» (former N. F. von Ditmar). Kharkov (In Russian).
33. Fomin, P. I., 1924. Gornaja i gorno-zavodskaja promyshlennost' Juga Rossii (Mining, mining and factory industry of South Russia). Kharkov (In Russian).
34. Chekushyna, Yu. M., Peretokin, A. H., 2013. Promyslovij rozvytok ta inzhenerne pidpriemnytstvo Donets'ko-Prydniprovs'koho rehionu (1880–1917 rr.) (Yu Industrial development and engineering enterprise Donetsk and Dnipro region (1880-1917)). Dnipro (In Ukrainian).
35. Chornyj, D. M., 1995. Kharkiv pochatku XX stolittia: istoriia mista, doli liudej (Kharkiv at the beginning of XX century: the history of the city, the fates of people). Kharkiv (In Ukrainian).
36. Chornyj, D. M., 2004. Promyslovist' Kharkova na pochatku XX st. (Industry of Kharkiv in the beginning of XX century). Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo un-tu im. V. N. Karazina, no 641, 80–86. Kharkiv (In Ukrainian).
37. Juzhnyj kraj (South Land), 1899. No 6294 (In Russian).
38. Juzhnyj kraj (South Land), 1903. No 7891 (In Russian).
39. Juzhnyj kraj (South Land), 1904. No 8302 (In Russian).
40. Juzhnyj kraj (South Land), 1905. No 8596 (In Russian).
41. Juzhnyj kraj (South Land), 1907. No 9158 (In Russian).
42. Juzhnyj kraj (South Land), 1908. No 8485 (In Russian).
43. Juzhnyj kraj (South Land), 1909. No 9766 (In Russian).
44. Juzhnyj kraj (South Land), 1912. No 11156 (In Russian).

Медяник Вадим Юрійович – аспірант

Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Medianyk Vadim Y. – postgraduate

Oles Honchar Dnepropetrovsk national university
Address: 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: vadimusan2016@gmail.com

Медяник Вадим Юрьевич - аспирант

Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара
Адрес: 49010, г. Днипро, пр. Гагарина, 72